

II. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

<http://doi.org/10.17721/1728-2721.2022.84.2>

Світлана Батиченко, канд. геогр. наук, старш. викл.
ORCID ID 0000-0001-5400-9076
Національний університет харчових технологій, Київ, Україна

Людмила Мельник, канд. геогр. наук, старш. наук. співроб.
ORCID ID 0000-0002-2932-3773
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Сергій Уліганець, канд. геогр. наук, доц.
ORCID ID 0000-0002-9960-6752
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Наталія Левінськова, доц.
ORCID ID 0000-0002-2532-2925
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ У ЧАСИ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

Воєнна агресія Росії проти України 24 лютого 2022 р. розпочалася бомбардуванням населених пунктів на території України і спричинила масові руйнування цивільної (житлової) інфраструктури. Унаслідок цього російська війна проти України призвела до масштабних переселень населення як до більш безпечних західних областей країни, так і за її межі. За допомогою статистичного аналізу та синтезу, порівняльно-географічного методу розкрито кількісні показники вимушеної міграції населення. За даними ООН, за перші місяці повномасштабного вторгнення власні домівки покинуло 11,4 млн українців. Сьогодні за кордоном перебуває 4,9 млн осіб, 7,1 млн із них має статус внутрішньо переміщених осіб. Але при цьому 2,3 млн уже повернулося в Україну. Визначено географічні аспекти зовнішньої вимушеної міграції. Найбільша частка вимушених мігрантів з України зареєструвалася у Польщі та Німеччині. Також розкрито ставово-вікову структуру вимушених мігрантів за кордоном. На основі описового методу висвітлено причини, які спонукали українців до вибору відповідної країни, а саме: перевага країни, в якій мігранти мають знайомих або родичів; близькість до кордону, тобто міграція до країн-сусідів; можливість працевлаштування й соціальні виплати. Проаналізовано кількісні характеристики та географія переселення у межах країни внутрішньо переміщених осіб. Виокремлено групи населення, які з найменшою ймовірністю повернуться до України. А саме, це мобільні верстви населення; особи, які планували виїзд за кордон ще до 24 лютого; сезонні робітники за кордоном; населення, яке перебувало в окупації, утратило житло або близьких. Висвітлено питання сприяння повернення українських мігрантів додому. Саме тому, важливо розробляти політику, направлену на формування сприятливих умов щодо повернення українців та не втрачати зв'язок з ними. Після завершення повномасштабної війни та стабілізації безпекової ситуації існуватиме потреба у створенні можливостей для повернення, передусім у питаннях житла та зайнятості.

Ключові слова: мігранти, вимушена міграція, внутрішньо переміщені особи, біженці, воєнна агресія.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. спричинило масову міграцію українців та виникнення феномена багатомільйонних вимушених мігрантів, внутрішньо переміщених осіб, біженців, переселенців, шукачів притулку тощо. Українська вимушена міграція перевищує всі попередні (афганську, венесуельську, сирійську) за своїми масштабами, географією охоплення, кількісними показниками та часовими межами.

За даними Управління Верховного комісара у справах біженців Організації Об'єднаних Націй за перші півтора місяця від 24 лютого 2022 р. 11,4 млн українців стали вимушеними мігрантами. Така масштабна хвиля спричинила безліч проблем безпекового, соціального, економічного, фінансового, сімейного й демографічного характеру (UNHCR, *Ukraine emergency 2022*).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У працях Е. М. Лібанової, О. В. Позняк, О. І. Цимбал (*Libanova, 2018; Libanova, Pozniak, Tsymbal, 2022*), В. І. Надраги (*Nadrahа, 2015*), К. В. Шиманської (*Shymanska, 2017*) та інших висвітлені питання причинно-наслідкових зв'язків міграційних процесів у суспільстві, негативні наслідки міграційних процесів. Проблематикою внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у контексті міграційних процесів займаються соціологи, політологи, правознавці, економісти, історики, демографи, суспільні географи. Теоретичні

аспекти, а саме наукові підходи до визначення ВПО, визначення основних ознак ВПО, причини та наслідки вимушеної міграції висвітлено у роботах М. І. Малиха (*Malykha, 2015*), Л. Р. Наливайко, А. Ф. Орешкова (*Nalyvaiko, Orieshkova, 2015*), О. О. Проценко (*Protsenko, 2016*), О. Я. Капінус (*Kapinus, 2016*) та інших.

Мета дослідження – аналіз суспільно-географічних аспектів вимушеної міграції населення України у часи повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Російсько-українська війна вплинула на рішення мільйони людей в Україні покинути свої домівки. Частина переселенців переміщалася у межах країни (ВПО), а інша – виїхала за кордон. Деякі люди переїжджали на деякий час і вже повернулися до місць свого постійного проживання, а для інших питання виїзду може постати згодом. Раптове переміщення великої кількості населення внаслідок війни створює нові виклики та збільшує вже наявні – як для приймаючих громад, так і для груп, із яких відбувається відтік людей (*Filipchuk, Syrбу, 2022*).

За статистикою Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на червень у 44 європейських країнах перебуває близько 4,9 млн біженців з України. Із них 3,2 млн отримали тимчасовий прихисток або подібний статус у країнах, які приймають біженців. 2,3 млн українців уже повернулося із-за кордону до

України (UNHCR, *Ukraine emergency 2022*). Протягом першого місяця повномасштабного вторгнення з України виїхало 3,6 млн осіб; 6,5 млн покинули місце свого постійного проживання і переїхали в інші міста, але в межах країни (Filipchuk, Lomonosova, Syrbu, Kabanets, 2022).

Найбільша частка людей виїхали з України у проміжку з 27 лютого до 9 березня. За цей період кордон України на виїзд перетнуло 1 649 088 осіб; щодня з держави виїжджало понад 150 тис. Найбільша чисельність українців, що залишила країну за один день (6 березня), – 210 526 осіб. Починаючи із 17 березня відбувається спад кількості виїжджаючих, що свідчить про спадання першої хвилі біженців. Оскільки всередині ЄС немає обов'язкового прикордонного контролю, оцінити кількість вимушених мігрантів з України у країнах ЄС, що не мають кордону з Україною, доволі складно. Тому інформацію про кількісні показники біженців у відповідних країнах отримували за допомогою даних про реєстрацію у відповідних органах, як-то: отримання тимчасового захисту, соціальної допомоги; реєстрація у місцях тимчасового розміщення. Складність щодо достовірності інформації підсилювалася тим фактом, що в перші місяці частина біженців не відразу реєструвалася у відповідних органах, а перебувала у країнах ЄС зі статусом туристів (Filipchuk, Lomonosova, Syrbu, Kabanets, 2022). Разом із тим найбільша частка вимушених мігрантів з України зареєструвалася у Польщі та Німеччині. У перші дні війни ці країни значно спростили процедуру перетину кордону. Найбільше українців (2,9 млн) прийняла Польща, що становить близько 60 % усіх біженців. Значно менше виїхало до Румунії (783 тис.) та інших країн-сусідів (рис. 1). У Росії перебуває 614 тис. біженців з України. Однак, за словами уповноваженої Верховної Ради України з прав

людини, ця кількість може виявитись значно більшою. Адже відомо, що 113 тис. осіб було вивезено до РФ 21–23 лютого з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Крім того, уже під час війни жителів міст і сіл, які опинилися під окупацією ворога, теж примусово вивозили до РФ. Серед інших країн, найбільше біженців з України зареєстровано у Німеччині (376 тис.), Чехії (308 тис.), Болгарії (185 тис.) та Італії (100 тис.) (Kapinus, 2016). У географії вимушених переміщених осіб сформувалася географічна залежність, а саме – 41 % біженців з Донецької області мігрували до Словаччини, 56 % з Одеської – до Чехії.

На основі проведеного соціологічного дослідження Міжнародним дослідницьким холдингом 4Service у 36-ти країнах Європи встановлені основні причини, які спонукали українців до вибору відповідної країни, а саме: більша половина опитаних (55 %) віддавала перевагу країні, в якій мала знайомих або родичів; 32 % респондентів мігрували до країни-сусіду України, тобто вирішальне значення у виборі країни відіграло близькість до кордону з Україною; 15 % та 14 % відповідно у виборі країни для міграції опиралися на можливість працевлаштування й соціальні виплати (UNHCR, *Ukraine refugee situation, 2022*).

Статеві-вікова структура українських біженців є такою: 86 % загальної чисельності становлять жінки (63,4 % виїжджають разом із дітьми); майже половина (49 %) переміщених осіб – у віці 35–59 років. Вищу освіту мають 49 %, 73 % мігрантів до виїзду з України мали стабільну роботу (Vasylytsiv, 2022). Від початку повномасштабної війни Росії проти України у Польщі народилося понад 600 українських немовлят (більша частина яких у майбутньому можуть не повернутися до України).

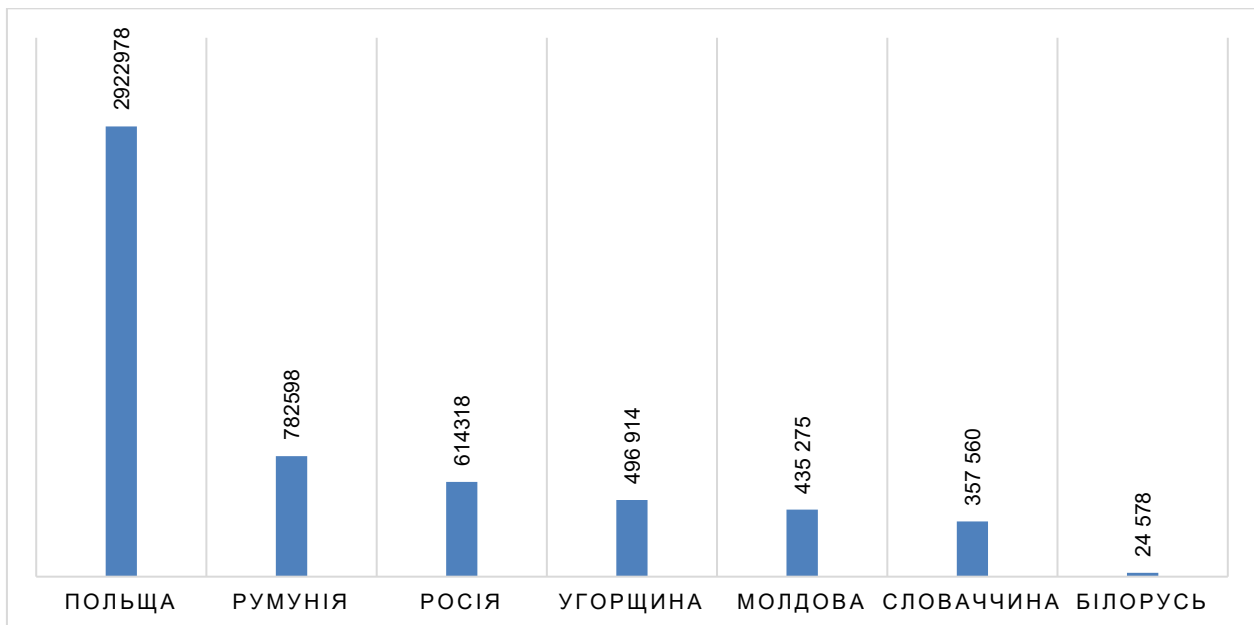

Рис. 1. Кількість біженців з України, прибулих від початку війни у сусідні країни (станом на 25.04.2022)
Джерело: побудовано авторами за даними (UNHCR, *Ukraine refugee situation, 2022*)

За результатами опитування Міжнародної організації з міграції в Україні сформувалися три групи переміщених осіб:

I група – переміщені особи, які залишили місце свого проживання після початку війни, що становить 48 %;

II група – 45 %, що залишили місце проживання, коли війна досягла їхнього району;

III група (до 5 %) – найменш чисельна, до складу якої увійшли переміщені особи, що покинули місце проживання (враховуючи, що бойових дій у межах їхнього місця проживання, не відбувалося).

За оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість осіб, які станом на середину травня вважаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО), становить приблизно 7,1 млн. За даними Мінсоцполітики на початку травня кількість осіб, які зареєструвалися й отримали довідку внутрішньо переміщеної особи, становило понад 2,7 млн. За оцінками МОМ, найбільша частка переїхала до західного макрорегіону – більше 2,5 млн осіб. Дані, які публікують державні адміністрації у західних областях, не збігаються з відповідними оцінками. Ця ситуація пояснюється небажанням частини людей повідомляти про своє прибуття місцевим органам влади. 55% ВПО (від загальної кількості ВПО по країні) прибули зі східних областей, 13 % – з південних областей і, зважаючи на ситуацію, що склалася, постійно збільшується. Разом із тим, частка ВПО з Києва та північних областей суттєво зменшилася порівняно з першим місяцем повномасштабної війни: на кінець літа вона становить 16 і 12 % відповідно. Кількість осіб, які повернулися після переміщення у межах країни, за оцінками МОМ становить близько 4,5 млн (*Filipchuk, Lomonosova, Syrbu, Kabanets, 2022*).

Із розширенням зони активних бойових дій і відвертого прагнення агресора завдати якомога більшої шкоди людському й економічному потенціалу України, відповідно зростала і чисельність мігрантів: при чому одні й ті самі міста виконували подвійні ролі – як центрів тяжіння, так і центрів масового виїзду (яскравими прикладами є Одеса, Дніпро, Львів, Київ) (*Libanova, Pozniak, Tsybal, 2022*).

Більшість ВПО переміщалося зі східних і центральних регіонів України до Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської, Волинської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей. Водночас, Київ, звідки на початку війни виїхало майже половина жителів, став місцем переїзду біженців переважно з Лівобережної України. Станом на 1 травня 2022 р. у столиці зареєструвалися 37 тис. внутрішньо переміщених осіб. При цьому важливими точками для прийняття біженців із південно-східних областей України залишалися міста Центральної України. Згідно з картою ООН, на Заході України у квітні 2022 р. перебували понад 2,9 млн ВПО, у центральних областях на правому березі Дніпра – 1,4 млн, на північному сході Києва – 1,3 млн, на південь від Києвом і на північ від Одеси й Миколаєва – 357 тис., на Лівому березі Дніпра у Запорізькій області – до 500 тис. осіб (*Rendiuk, 2022*).

Після 2014 р. частина населення Донецької та Луганської областей уперше були змушені покинути домівки. Після 24 лютого 2022 р. серед вимушених біженців значна частина була тих, які вдруге покидають місце проживання. Найбільша кількість ВПО налічувалась у Донецькій (512 тис.) і Луганській (282 тис.) областях, Києві (163 тис.), Харківській (136 тис.) області тощо. За даними Cedos, серед міст, де частка ВПО була високою до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, – Северодонецьк (44 % ВПО), Маріуполь (20 %), Ізюм (13 %), Буча (11 %), Ірпінь (9 %), Бердянськ (8 %), Київ (5,5 %) та інші (*Filipchuk, Lomonosova, Syrbu, Kabanets, 2022*).

Гострим залишається питання повернення вимушених мігрантів додому. Відповідно кількість вимушених мігрантів, а також імовірність їхнього повернення залежить від тривалості бойових дій на території України. Щодо питання повернення додому впливатимуть також і рівень руйнування або знищення міської інфраструктури, житлового фонду, соціальної інфраструктури тощо (*Rendiuk, 2022*).

За даними опитування, проведеного Gradus Research, станом на 20 квітня 2022 р. в Україну за першої можливості планують повернутися 77 %. Водночас 13 % не планують повертатися в Україну. Проведене аналогічне опитування через шість місяців російсько-української війни показало зменшення частки мігрантів, що планують повернутися додому за першої можливості (із 77 до 55 %). Разом із тим лише 11 % українців планують виїхати за кордон у разі загострення ситуації у регіоні (*4service.group. Ukrainian refugees in Europe, 2022*).

З меншою ймовірністю в Україну повернуться більш мобільні групи населення, зокрема ті, хто до початку повномасштабної війни мали вищу освіту, володіли іноземними мовами, мали високий рівень доходу; ті, хто планували емігрувати до 24 лютого 2022 р.; ті, хто сезонно або постійно працювали за кордоном. Менше причин для повернення до України буде у людей, які втратили близьких, пережили окупацію чи втратили житло. А також з більшою ймовірністю на тривалий час за кордоном залишаться сім'ї та матері з дітьми, оскільки діти пішли у місцеві школи і частково інтегрувалися у місцеві спільноти (*Rendiuk, 2022*).

Перспективи повернення українських громадян із-за кордону можливі через призму факторів, як-от:

- 1) подальший перебіг бойових дій (тривалість активної фази та їхнє поширення територією країни, причому час впливатиме більшою мірою на рішення щодо повернення, а географія – на рішення стосовно виїзду);
- 2) загальна економічна ситуація в Україні (можливість зайнятості населення);
- 3) швидкість відновлення інфраструктури й житлового фонду після завершення війни;
- 4) підтримання зв'язків із близькими в Україні;
- 5) політика країн-реципієнтів щодо українців (можливості адаптації вимушених мігрантів з України, зокрема працевлаштування, доступності освітніх і медичних послуг, соціальної підтримки тощо), яка здебільшого визначається ставленням місцевого населення (*Libanova, Pozniak, Tsybal, 2022*).

Саме тому важливо розробляти політику, направлену на формування сприятливих умов для повернення українців, а також не втрачати зв'язок з ними. Після завершення повномасштабної війни та стабілізації безпекової ситуації існуватиме потреба у створенні можливостей для повернення, передусім стосовно житлових питань і сфери зайнятості (*Filipchuk, Lomonosova, Syrbu, Kabanets, 2022*).

Висновки. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. призводить до геноциду, знищення українського народу. Сьогодні на території України вбивають мирне населення не лише на лінії зіткнення та окупованих територіях, а і внаслідок систематичних ударів крилатами та балістичними ракетами по всій території країни. Крім того, існують відповідні втрати у Збройних Силах України живої сили під час бойових дій проти рашистів. Але найбільшою втратою завдає вимушена міграція населення, що виключно негативно позначається на генофонді українського народу. На сьогодні за межами України перебуває 4,9 млн осіб. У разі продовження війни на тривалий період близько 1 млн українців не повернуться до України. Крім вимушеної міграції населення за межі країни відбуваються структурні зміни чисельності населення у середині держави. Через активні бойові дії й окупацію чисельність населення у південних і східних областях

Україні зменшується. Унаслідок переміщення людей у межах України збільшується чисельність населення у західних областях. Збільшення чисельності населення впливає на міську інфраструктуру, а саме – зростає навантаження на житлову, транспортну, соціальну й адміністративну інфраструктуру.

References

1. Filipchuk, L., Lomonosova, N., Syrбу, O., Kabanets, Yu., (2022). Vymushena mihratsiia i viina v Ukraini (24 liutoho – 24 bereznia 2022). [Forced migration and war in Ukraine (February 24 – March 24, 2022)]. CEDOS. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznia-2022/> (in Ukrainian).
2. Filipchuk, L., Syrбу, O., (2022). Vymushena mihratsiia i viina v Ukraini (24 bereznia – 10 chervnia 2022). [Forced migration and war in Ukraine (February 24 – March 24, 2022)]. CEDOS. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznia-2022/> (in Ukrainian).
3. Kapinus, O. Ya., (2016). Osoblyvosti derzhavnogo rehuliuвання mihratsiinykh protsesiv v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy. [Features of state regulation of migration processes in the conditions of armed conflict in eastern Ukraine]. *Theory and practice of public administration*. 2 (53). 119–124 (in Ukrainian).
4. Libanova, E.M., (2018). Ukrainke suspilstvo: mihratsiinyi vymir [Ukrainian society: migration dimension]. Kyiv: Ptukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian)
5. Libanova, E.M., Pozniak, O.V., Tsybal O.I., (2022). Mashtaby ta naslidky vymushenoї mihratsii naselennia Ukrainy vnaslidok zbroinoї ahresii Rosiiskoi Federatsii. [Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation]. *Demography and Social Economy*, 2 (48). 37–57 (in Ukrainian)
6. Malykha, M.I., (2015). Do problemy sutnosti poniattia "vnutrishno peremishcheni osoby": derzhavna polityka ta rehionalna praktyka. [To the problem of the essence of the concept of "internally displaced persons": state policy and regional practice]. *Grani*, 8. 6–11 (in Ukrainian).
7. Nadraha, V. I., (2015). Problemy vymushenoї vnutrishnoї mihratsii naselennia v konteksti kontseptsii "suspilstva ryzyku" [Problems of forced

internal migration in the context of the concept of "risk society"]. *Ukrainian society*, 1 (52). 134–140 (in Ukrainian).

8. Nalyvaiko, L., Orieshkova, A., (2015). Vnutrishno peremishcheni osoby: vyznachennia poniattia. [Internally displaced persons: definition of a concept]. *Law and Society*, 1 (1). 34–39 (in Ukrainian).

9. Protsenko, O.O., (2016). Vnutrishno peremishcheni osoby yak kategoria teoretizuvannia ta sotsialnoi praktyky. [Internally displaced persons as a category of theorizing and social practice] *Grani*, 21 (4). 47–55 (in Ukrainian).

10. Rendiuk, T., (2022). Vymushena mihratsiia v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny ta yii nehatyvni naslidky dla henofondu Ukrainy. [Forced migration in the conditions of the Russian-Ukrainian war and its negative consequences for the gene pool of Ukraine]. *NAS of Ukraine*. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9149> (in Ukrainian).

11. Shymanska, K. V., (2017). Mihratsiia liudskykh resursiv v umovakh heoekonomichnykh transformatsii: rehionalnyi vymir [Migration of human resources in the conditions of geo-economic transformations: regional dimension]. Zhytomer: ZhDTU. (in Ukrainian).

12. UNHCR, The UN Refugee Agency. Ukraine emergency. Retrieved from: <https://www.unhcr.org/ukraine-emergency.html> (25.10.2022) (in English).

13. UNHCR, The UN Refugee Agency. Ukraine refugee situation. Operational data portal. Retrieved from: <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> (25.10.2022) (in English).

14. Ukrainian refugees in Europe. Study of the behavior and attitudes of Ukrainians who were forced to leave for Europe as a result of the war in Ukraine. // 4service.group. Retrieved from: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-doslidzhennya-povedinki-ta-nastroyiv-ukrayintsv-shho-vimusheni-buli-viyihali-v-yevropu-vnaslidok-vijni-v-ukrayini> (25.10.2022) (in English).

15. Vasylytsiv, T.G., (2022). Sotsialno-humanitarni vykylyky viiny ta instrumentarii yikh podolannia (Karpatskyi rehion Ukrainy). [Socio-humanitarian challenges of war and tools for their overcoming (Carpathian region of Ukraine)]. *Institute of Regional Studies named after M.I. Dolishnyi NAS of Ukraine*. Retrieved from: <https://ird.gov.ua/irdp/p20220032.pdf> (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 05.11.22

Svitlana Batychenko, PhD in Geography
ORCID ID: 0000-0001-5400-9076
National University of Food Technologies, Kyiv, Ukraine

Liudmyla Melnik, PhD in Geography
ORCID ID: 0000-0002-2932-3773
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Sergiy Uliganets, PhD in Geography, Associate Professor
ORCID ID: 0000-0002-9960-6752
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Nataliia Levinskova, Associate Professor
ORCID ID: 0000-0002-2532-2925
Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FORCED MIGRATION OF THE POPULATION DURING THE FULL-SCALE INVASION OF RUSSIA INTO UKRAINE

Russia's military aggression against Ukraine on February 24, 2022 began with the bombing of populated areas on the territory of Ukraine and caused massive destruction of civilian (residential) infrastructure. Accordingly, the Russian war against Ukraine led to large-scale migration of the population both to the safer western regions of the country and beyond. Quantitative indicators of forced population migration are disclosed in the article with the help of statistical, analysis and synthesis, comparative and geographical. According to UN data, 11.4 million Ukrainians left their homes in the first months of the full-scale invasion. Today, 4.9 million people live abroad, 7.1 million people have the status of internally displaced persons. But at the same time, 2.3 million people have already returned to Ukraine. The geographical aspects of external forced migration are defined. The largest share of forced migrants from Ukraine was registered in Poland and Germany. The sex-age structure of forced migrants abroad is also determined. Based on the descriptive method, the reasons that prompted Ukrainians to choose the appropriate country are highlighted, namely: preference for a country where migrants have acquaintances or relatives; proximity to the border, i.e. migration to neighboring countries; employment opportunities and social benefits. Quantitative characteristics and geography of resettlement within the country of internally displaced persons are analyzed. Separated groups of the population that are least likely to return to Ukraine. Namely, these are mobile layers of the population; persons who planned to go abroad before February 24; seasonal workers abroad; the population that was under occupation lost their homes or loved ones. Issues of facilitating the return of Ukrainian migrants abroad to their homes are highlighted. That is why it is important to develop a policy aimed at creating favorable conditions for the return of Ukrainians and not to lose contact with them. After a full-scale war ends and the security situation stabilizes, there will be a need to create opportunities for return, primarily in terms of housing and employment

Keywords: migrants, forced migration, internally displaced persons, refugees, military aggression.